

Vragen rond de oudste nederzettingsgeschiedenis van Wouw (Noord-Brabant)

K.A.H.W. LEENDERS

Tussen de oud-bewoonde gebieden rond Breda en Bergen op Zoom ligt een gebied dat tot in de Late Middeleeuwen grotendeels bepaald werd door moerasbos en hoogveen. Pas in de tweede helft van de 13e eeuw lijkt hier wat meer leven in de brouwerij te zijn gekomen. Mogelijk is er toch een uitzondering op dit beeld. Rond Wouw, even ten oosten van Bergen op Zoom, ligt een gebied dat misschien toch al langer bewoond is, al zijn de aanwijzingen vaag. In onderstaand artikel wordt de vraag naar de oudste ontginningsgeschiedenis van dat gebied uitgewerkt.

An alle kanten ingeklemd tussen veengebieden lag er in het gebied van Wouw en Roosendaal (Noord-Brabant) rond 1300 een vrij groot (7 x 9 km) min of meer aaneengesloten in cultuur gebracht gebied met zo'n twintig gehuchten, twee parochies (Nispen, Wouw), twee wind- en minstens één watergedreven korenmolen en een belangrijk kasteel. Er woonden mogelijk zo'n 3000 mensen. Roosendaal was snel in opkomst als turfhandelscentrum.

Gezien de omvang van het cultuurgebied en het aantal gehuchten en molens zou vermoed kunnen worden dat het hier een reeds sinds lange tijd ontgonnen streek zou betreffen. Toch laten de archivalia ons vóór 1265 bijna geheel in de steek! Archeologica ontbreken vrijwel, maar daar is ook nauwelijks naar gezocht. De vraag is nu, of dat grote gebied in luttele decennia in cultuur is gebracht. Of zijn de ontginningen daar toch al aanzienlijk eerder begonnen?

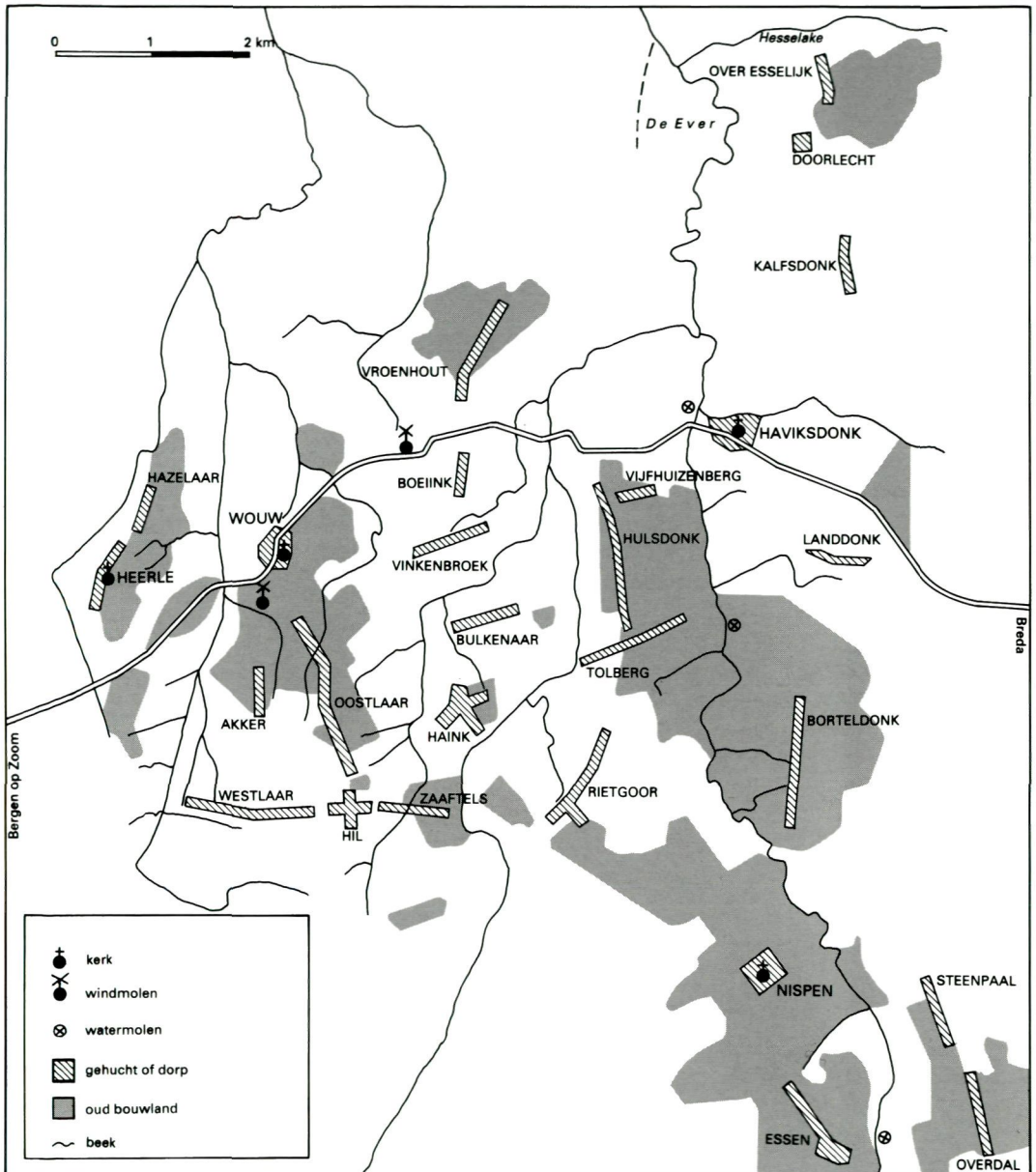
TERREINGESTELDHEID

Het gebied ligt aan de voet van een grote pleistocene hellingsvlakte, die doorsneden wordt door van zuid naar noord lopende beekdalen. In het zuiden ligt de bodem rond 10 m + NAP, in het noorden daalt ze onder 2 m + NAP. Op de ondergrond van klei ligt een vrij dun dekzandpakket, dat vooral ten oosten van Wouw wat dikker is en enkele zuidwest-noordoost gerichte ruggen vertoont, waardoor de beekjes daar afgebogen worden naar de Roosendaalse Beek. De bodemgesteldheid, waterhuishouding en beschikbaarheid van hooigras hebben er toe geleid dat, ondanks minstens zeven eeuwen landbouw, lang niet overal de antropogene bovenlaag van de oude

akkers de 50 cm dikte haalt die voor classificatie als enkeerd vereist is.

Omstreeks 1300 lagen rondom dit ontgonnen gebied venen. Tussen Heerle en de duinen van de Hoge Rand van Bergen op Zoom lag een uitgestrekt veengebied. In het zuiden liep dit door tot in de Kalmthoutse heide, en in het noorden sloot het aan op het Hollandveengebied rond Steenberg. In het zuiden werd de grens tussen oude cultuurgronden en het veen gevormd door een gemengd heide-met-veen gebied. Aan de noordzijde strekte zich in het huidige Kruisland een veengebied uit, waarvan een behoorlijke strook als hooiland en weide tot het dorpsgebied van Wouw-Roosendaal behoorde. Ten oosten van Roosendaal lag een drie kilometer breed veengebied. De middeleeuwse omgeving van het besproken gebied was derhalve erg nat: aan alle kanten was het omringd door veen. Er binnen zorgden de ondiep aanwezige, oude klei en een in het dekzand aanwezige leemlaag eveneens voor een vochtig milieu. De talrijke beekjes zullen echt niet droog gestaan hebben.

Op die natte omstandigheden wijst ook de naam Wouw. Het is een voor Brabant zeldzame woud-naam. Alleen ten zuiden van Schijndel komt deze benaming nog voor (Leenders, 1991). Ook daar betreft het vochtige gebieden met ondiep nogal wat leem. Het woud ten zuiden van Den Dungen werd vermoedelijk omstreeks 1250 ontgonnen en leidde daar tot de vorming van het gehucht Middelrode. Dat gebied (circa 300 ha met één gehucht) is echter onvergelijkbaar met dat bij Wouw. Van Oosten (1975, p. 86) meent dat de in Holland aan 'woud' gegeven betekenis van laaggelegen, moerassig, moeilijk toegankelijk

bos in Wouw heel goed van toepassing kan zijn, gezien de bodem en de daarop te verwachten vegetatie.

In de Kempen is de gebruikelijke benaming voor bossen: 'lo', later 'hout' en nog later 'bos'. De eerste twee woorden komen in een aantal van

de gehuchtnamen in dit gebied terug (Heerle, Vroenhout). Andere gehuchtnamen verwijzen naar houtige begroeiing (Haagdonk nu Haiïnk, Hulsdonk, Borteldonk, Hage). De streek kent ook enkele laar-namen. Het dorpscentrum van Wouw heette het Laar (1285 *mansionem suam*

sitam in Woude iuxta planitiem vulgariter Laer nuncupatam non longe ab ecclesia), ten noorden van Heerle ligt Hazelaar. De namen Oostlaar en Westlaar zijn echter vervormingen van de oude lo-namen Oosterle en Westerle. De lo-, hout- en laar-namen duiden er waarschijnlijk op dat ook de plateaus uit bos ontgonnen zijn.

In natte gebieden in de Kempen wemelt het altijd van de donk-namen. Dat is ook hier het geval. We vinden er de gehuchten Bortel-, Haag-, Haviks-, Huls-, Kal(f)s- en Langdonk. Bovendien zijn er vele perceelsnamen met het element donk daarin. Van Osta (1992) betoogde onlangs dat de etymologie van het woord donk duidt op een helling langs een nat terrein of eerder nog op een natte laagte. In een latere fase zou het woord een naburige akker of gehucht kunnen aanduiden, zoals ook zovele waternamen nederzetting-namen geleverd hebben.

OCCUPATIEGESCHIEDENIS

De oudste parochie in dit gebied, Nispen, omvatte het gehele, ruim 20 kilometer lange dal van de Roosendaalse Beek. In dat dal liggen drie primaire, 12e-eeuwse, kernen: Kalmthout, Essen en Nispen zelf. In Kalmthout en Essen zijn er 'sporen' van oude exploitatiecentra, in Essen stond op de beek een watermolen. De parochiekerk stond echter te Nispen. In 1266/68 richtten de gehuchten Hulsdonk, Kalsdonk en Langdonk een gezamenlijke kapel op, waaromheen Roosendaal zou groeien. De tweede oude parochie is Wouw, die eerst in 1271 vermeld werd. Even ten westen van de kerk van Wouw lag in het dal van de Smalle Beek een kasteel van de heren van Breda. De oudste aanleg was een ronde waterburcht, zoals die in de eerste helft van de 13e eeuw gebruikelijk was. Het weiland met de archeologische resten is thans archeologisch monument.

Van Oosten (1975, p. 88) merkte op, dat bouwland in het gebied van Wouw vaker 'veld' heet dan 'akker' (400 tegen 50). Akker is in deze streken de gebruikelijke benaming, veld betekent dan oorspronkelijk woeste grond, waarna die benaming voor secundair ontgonnen terrein in

gebruik kan blijven. De aanduidingen 'akker' en 'veld' komen in Wouw beide al vroeg voor (1295 en 1271). 'Veld' lijkt in Wouw toch minstens op vroege secundaire grond te duiden, temeer omdat de bijbehorende gehuchten reeds vóór 1300 vermeld worden. Naast akker en veld komt ook 'heining' veelvuldig als benaming voor. Van Loon (1966, pp. 57, 118) maakte aannemelijk dat in 1359 reeds zo'n 80 % van het oppervlak van het cultuurareaal in de late 18e eeuw in cultuur zou zijn. Bijna alle in 1359 genoemde gehuchten worden al vóór 1300 vermeld. Enige aanduiding van woeste grond ontbreekt, behoudens een enkel perceeltje, volkomen. In 1374 was Wouw het zesde draagkrachtigste dorp in het hele hertogdom Brabant (Cuvelier, 1912)!

Vanaf 1264 kwam de turfwinning in deze streken snel op gang; eerst bij Halsteren en Huijbergen, vanaf circa 1280 ook ten oosten van Roosendaal. Dit leidde tot heel netjes uitgemeten verkavelingen die gebaseerd waren op een rechthoekige 'hoeve' van 1360 bij 113 meter. Ze steken daardoor scherp af bij de wat rommelige blokverkaveling in het oude cultuurland.

Iets van die 'moderne' landmeting lijkt in het zuiden van Wouw terug te komen. Oosterle en Westerle zijn verkaveld in lange stroken. Deze stroken vormen een waaierpatroon dat gericht lijkt op een plek aan de Smalle Beek, waar het intrigerende toponiem Oude Burcht een domeingoes van de heren van Bergen op Zoom siert (Van Ham, 1980, p. 62). Hier sprong het plateau als een kaap vooruit in het beekdal. Is dit de plek van een voorloper van het kasteel van Wouw? We weten het niet, er is nooit archeologisch onderzoek gedaan en de ruilverkaveling heeft deze oneffenheid opgeruimd. Zowel de systematiek van de stroken als de georiënteerde namen (oost, west), doen aan een zekere grootschaligheid van ontginning in de tweede helft van de 13e eeuw denken. Niet uitgesloten mag worden dat vanuit in eerste instantie aangelegde korte kavels een opstrekrecht in de richting van de heide in het zuiden is uitgeoefend. Dat zou verklaren waarom de zuidwaarts gerichte stroken

langer zijn dan de andere, die vastliepen op ander cultuurland.

Daar haast alle Wouws-Roosendaalse vermeldingen van na 1265 dateren, en nederzettingen met -heem, -zele of -rode ontbreken, hebben we de neiging het parochiecentrum Wouw te zien als een midden-13e-eeuwse secundaire kern. Nispen is dan de primaire kern, de ongeveer twintig gehuchten vormen de tertiaire nederzettingen. Roosendaal moet dan als een quartaire nederzetting gezien worden: gevormd bij een in 1266/68 vanuit tertiaire nederzettingen gestichte kapel. Een dergelijke fasering wringt: er is eigenlijk te weinig tijd voor al die uitbouwfasen! Is Wouw dan toch ouder? De eerste vermelding van de naam dateert van 1232, wanneer er kennelijk een gebied genaamd Wouw bestaat. De aard daarvan -bos of cultuurland, klein of groot ridelijk bezit- blijkt dan niet.

Enige hulp wordt geboden door een fenomeen waarmee menige dorpsgeschiedenis in deze streek te maken heeft: enclaves. In Baarle hebben die het bestaan tot op heden weten te rekken, in alle andere dorpen zijn ze in de loop der eeuwen geleidelijk opgeruimd. In de kern van Nispen lag zo'n enclave. Deze behoorde tot het goed Gageldonk, dat als rechtstreeks Brabants leengoed geen deel uit maakte van het Land van Breda. Tot Gageldonk hoorde ook een groot deel van Hulsdonk en een groep percelen bij de kerk van Heerle: ook dat waren enclaves. Brekelmans (1965) heeft betoogd dat dergelijke enclaves teruggaan op Brabantse leengoederen die al vóór 1200 bestonden. Alhoewel daar wel wat kanttekeningen bij te maken zijn, blijft deze datering van het fenomeen aanvaardbaar. In de enclaves zien we daarom een 12e-eeuws teken van leven in de 'tertiaire' gehuchten Heerle en Hulsdonk.

CONCLUSIE

In Wouw-Roosendaal wijzen de meeste gegevens op een late ontwikkeling: een nat gebied met moerassig bos te midden van venen, later geocupeerd dan de primaire nederzettingen van Nis-

pen, Essen en Kalmthout, vrij jonge gehuchtnamen, haast alle vermeldingen na 1265. De 12e-eeuwse hertogelijke enclaves vormen het enige historische gegeven dat op een oudere oorsprong wijst. Aan de andere kant wekt de situatie omstreeks 1300, met zijn grote ontgonnen gebied, met een zwerm van zo'n twintig gehuchten, en met verschillende kerken en molens en een belangrijk kasteel, de indruk van een landschap dat al een zekere rijpheid heeft.

Omdat de archieven ons niet verder helpen en ook de toponymie ons probleem niet kan oplossen, moet een andere informatiebron aangeboord worden om verder te komen. De archeologie biedt hier goede mogelijkheden. Op archeologische vondsten lijkt hier nooit te zijn gelet (buiten wat Romeins materiaal dat aantoonde dat ook toen hier gewoond werd).

Daarnaast valt te denken aan pollenanalyse. De bodem van de diverse beekdalen in dit gebied kan bemonsterd worden op zoek naar stuifmeel dat de periode 'tussen de Romeinen en de boekweit' documenteert. Daaraan kan hopelijk afgelezen worden of hier een geleidelijke, vrij vroeg startende, ontwikkeling plaats vond, dan wel (of aangevuld door) een bijzonder explosieve in de tweede helft van de 13e eeuw. Het sedimentatiepatroon in de beekdalen levert aanvullende informatie op. Het gedrag van andere beken in deze regio blijkt door de ontginningen waarneembaar veranderd te zijn (De Ploey, 1961; Riezebosch en Slotboom, 1970). De Wouwse beken ontspringen aan de rand van het (voormalige) veen en stromen verder uitsluitend door het kwestieuze gebied. Een derde benadering kan bestaan uit onderzoek aan nederzettingen die in deze streek door de hogesnelheidsspoorlijn doorsneden raken. Een van de voorkeurstacés doorsnijdt het op een hoge rug en kop gelegen gehuchtje Bulkenaar en passeert vlak langs Boeink. Beide gehuchten hebben hun 18e-eeuwse geringe omvang behouden en lijken goede perspectieven te bieden voor archeologisch nederzettingsonderzoek.

Hier ligt een interessant dateringsprobleem.

De oudste ontginningsgeschiedenis grijpt weliswaar niet tot de glorieuze tijden der vroege Merovingers terug, maar is voor het beter begrijpen van latere ontwikkelingen (periode 1000-1300) wel van wezenlijk belang. Nader onderzoek, zoals hierboven geschetst, zou daarom wenselijk zijn.

Questions about the oldest occupation of Wouw (province of North-Brabant)

Environmental and toponymical data suggest a late 13th century-occupation of the wet and marshy region east of Bergen op Zoom (province of North-Brabant, the Netherlands). One part of this region, however, seems to be an exception. Around 1300 an area of 7 by 9 km around the village of Wouw was already cultivated and inhabited by perhaps 3000 people, living in about 20 hamlets. This suggests a much earlier beginning of the occupation. The author suggests that palynological, sedimentological and archaeological research might answer this question.

LITERATUUR

- BREKELMANS, F.A. (1965). De Belgische enclaves in Nederland. Tilburg.
- CUVELIER, J. (1912). Les denombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècle). Brussel.
- HAM, W.A. VAN (1980). Wouw in de Middeleeuwen. In: Woide ... die Wouda. Wouw.
- LEENDERS, K.A.H.W. (1991). Het Schijndelse cultuurlandschap. Een detailstudie. Den Haag.
- LOON, J.B. VAN (1966). Grondgebruik in Noord-Brabants zuidwesten in de Middeleeuwen. Ghulden Roos 26, pp. 17-138.
- OOSTEN, M.F. VAN (1975). Invloed van de bodemgesteldheid en de waterhuishouding op het agrarische landschap rondom Wouw. Wageningen.
- OSTA, W. VAN (1992). Donk: semantisch en etymologisch. Naamkunde 24, pp. 87-115.
- PLOEY, J. DE (1961). Morfologie en kwartair stratigrafie van de Antwerpse Noorderkempen. Leuven.
- RIEZEBOS, P.A. EN R.T. SLOTBOOM (1970). Some data on the holocene deposits in the Mark and Weerij's valleys (prov. of Noord-Brabant, The Netherlands). Geologie en Mijnbouw 49, pp. 119-135.

Nagekomen bericht

Jaarprijs voor Flevoland

De Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders/Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland heeft een Jaarprijs voor Flevoland ingesteld, vernoemd naar de oprichter van de Stichting, prof. dr H.N. ter Veen.

De H.N. ter Veen-jaarprijs voor Flevoland bedraagt f 4.000,- en zal eens per jaar worden uitgereikt voor een oorspronkelijke, nog niet gepubliceerde studie. Het onderwerp dient duidelijk betrekking te hebben op het Zuiderzeeproject (de afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee) in brede zin. Deze omschrijving laat ruimte voor de behandeling van stof die uiteenloopt van zuiver technische aspecten van de Zuiderzeevervisserij of de Zuiderzeewerken tot een veelheid van economische en maatschappelijke ontwikkelingen op het oude (de voormalige Zuiderzeekust) en het nieuwe land (de provincie Flevoland en de Wieringermeer).

De bekroonde studie zal worden gepubliceerd in de serie publikaties van de Stichting.

De jury bestaat uit drs R.J. de Wit, oud-Commissaris der Koningin in de provincie Noord-Holland, voorzitter, en de leden prof. dr G.J. Borger, hoogleraar historische geografie, Universiteit van Amsterdam, prof. dr H.G.J. Beunders, hoogleraar maatschappijgeschiedenis, Erasmusuniversiteit Rotterdam.

Het reglement voor de toekenning van de prijs is verkrijgbaar bij de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders/Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland, Postbus 73, 8200 AB Lelystad.

De sluitingstermijn voor inzendingen is 31 december 1994.